

דישה (2): דין מפרק

הרב אליהו ליפשיץ

רקע

דין מפרק הוא דין בעייתי מפני הסתירה הקיימת בגמרות לגביו. מגמ' אחת עולה שמפרק הוא תולדה של דישה, גמ' שניה אומרת שחייב דישה הוא בגידולי קרקע בלבד וגמ' שלישית אומרת שחולב חייב משום מפרק. הראשונים מקשים כיצד יכול להיות שחולב חייב משום מפרק והרי חלב אינו גידולי קרקע.

מקורות

א. עה. "הצד צבי וכו'... אין דישה אלא לגדולי קרקע"

צה. "תנו רבנן החולב והמחבץ... מגבן חייב משום בונה" [יש להתמקד בדין חולב בלבד]

כתובות ס. "תניא רבי מרינוס אומר גונח יונק... מפרק כלאחר יד ובמקום צער לא גזרו רבנן"

ב. רי"ף לא :-לב. "אמר רב פפא האי מאן דשדא פיסא... תולדה דדש הוא"

תוס' עג: ד"ה מפרק; צה. ד"ה החולב; תוס' כתובות ס. ד"ה מפרק

רמב"ן צה. ד"ה חולב

רשב"א צה. ד"ה חולב

ג. רמב"ם הל' שבת פ"ח ה"ז

ברכת אברהם [לרבי אברהם בן הרמב"ם] סי' יח, "אבל זה שהקשתה... הוציאו ממנו פירק אותו"

הסבר הסוגיה

תנו רבנן הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת רבי יהודה אומר חייב שתים שהיה רבי יהודה אומר פציעה בכלל דישה אמרו לו אין פציעה בכלל דישה אמר רבא מאי טעמא דרבנן קסברי אין דישה אלא לגדולי קרקע.

[גמ' עה.]

הגמ' אומרת שמחלוקת רבנן ורבי יהודה אם פוצע חלזון חייב גם על דישה נובעת ממחלוקת בגדר מלאכת דישה. רבנן סוברים שדישה היא בגידולי קרקע בלבד, ולכן פוצע חלזון אינו חייב משום דישה, ורבי יהודה סובר שדישה אינה בגידולי קרקע בלבד, ולכן פוצע חלזון חייב משום דישה.

הגמ' [צה.] מביאה ברייתא האומרת: "החולב והמחבץ והמגבן... שגג בשבת חייב חטאת הזיד ביום טוב לוקה ארבעים", ומסבירה הגמ' שחולב חייב משום מפרק, משמע שחולב חייב חטאת למרות שחלב אינו גידולי קרקע. דין זה שחולב בשבת חייב מדין מפרק עולה גם מהגמ' במסכת כתובות [ס.] הפוסקת הלכה כרבי מרינוס ש"גונח יונק חלב בשבת מאי טעמא יונק מפרק כלאחר יד ובמקום צער לא גזרו רבנן". מהגדרת יונק כמפרק כלאחר יד משמע שחולב הוא מפרק גמור החייב מהתורה.¹

1. לשון הברייתא היא: "החולב והמחבץ והמגבן כגרוגרת המכבד והמרבץ והרודה חלות דבש שגג בשבת חייב חטאת הזיד ביום טוב לוקה ארבעים דברי רבי אליעזר וחכמים אומרים אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות". רש"י בסוגייתנו [ד"ה אחד זה] מפרש "אחד זה ואחד זה – אחד שבת ואחד יום טוב", ואילו במסכת פסחים [סה.] רש"י [ד"ה אחד זה] מפרש: "אחד זה ואחד זה - מכבד ומרבץ ורודה, אבל מאידך לא קאמרי, דתולדות אב מלאכה ניהו". לפירושו של

הראשונים מאריכים לחבר את כל הסוגיות הללו, והם מעלים ארבע אפשרויות בהסבר הסוגיות: א. הלכה כרבי יהודה שיש דישה גם בדברים שאינן גידולי קרקע. ב. הלכה כרבנן שיש דישה בגידולי קרקע בלבד אך בעלי חיים מוגדרים כגידולי קרקע. ג. הלכה כרבנן שיש דישה בגידולי קרקע בלבד ובעלי חיים אינם מוגדרים כגידולי קרקע, ולכן להלכה חליבה אסורה מדרבנן בלבד. ד. מפרק אינו חייב משום דישה אלא הוא תולדה של אב אחר. נבאר את השיטות הללו אחת לאחת.

הקושי בחיבור הסוגיות הללו למקשה אחת נובע מההלכה שחייב דישה הוא בגידולי קרקע בלבד. אם הלכה כרבי יהודה שיש דישה אף בדברים שאינם גידולי קרקע, אין קושי כלל, וניתן לחייב חולב משום מפרק שהוא תולדה של דש. אפשרות זו בהסבר הסוגיות מובאת בתוס' [עג: ד"ה מפרק] כביאור לשיטת רש"י.

אפשרות שניה בהסבר הסוגיות הוא שבעלי חיים מוגדרים כגידולי קרקע, ולכן חולב חייב משום מפרק שהוא תולדה של דש. ההבנה שבעלי חיים מוגדרים כגידולי קרקע מבוססת על הגמ' במסכת עירובין [כז:]: הדורשת את הפסוק במעשר שני: "ונתתה הכסף בכל אשר תאווה נפשך בבקר ובצאן וביין ובשכר ובכל אשר תשאלך נפשך, בכלל ופרט וכלל, שאין אתה דן בו אלא כעין הפרט. "מה הפרט [צאן, בקר, יין ושכר] פרי מפרי [עגל נולד מאמו וכן שה, וענבים מחרצנים" (רש"י ד"ה פרי מפרי)] וגידולי קרקע אף כל פרי מפרי וגידולי קרקע", מוכח שבעלי חיים מוגדרים כגידולי קרקע.

תוס' [עג: ד"ה מפרק] מעלה אפשרות זו ודוחה אותה מפני שאכן ניתן לאפיין בעלי חיים כגידולי קרקע שהרי הם ניזונים מהקרקע, אך אין להם דין של גידולי קרקע, והם אינם כלולים בהלכות שהתורה הקפידה בהם על גידולי קרקע דוקא.² אולם הרשב"א [צה. ד"ה חולב] מתעלם מדחייתם של התוס' ומפרש שלדעת ר"ח גאון חולב חייב משום מפרק מפני שלדעתו בעלי חיים מוגדרים כגידולי קרקע, וכן הרמב"ן [צה. ד"ה חולב] מעלה אפשרות זו בהסבר הסוגיות. גם המגיד משנה [פ"ח ה"ז ד"ה החולב] מפרש כך את שיטת הרמב"ם [לקמן נאריך בביאור שיטת הרמב"ם].

אפשרות שלישית בהסבר הסוגיות הוא שחייב חולב מדרבנן. הרמב"ן [צה. ד"ה חולב. מדבריו (קמד: ד"ה הא דאמר רב חסדא) משמע שהוא מאמץ אפשרות זו] והרשב"א [צה. ד"ה חולב] מעלים אפשרות זו ומבארים שהברייתא האומרת שחולב חייב משום מפרק היא אליבא דרבי אליעזר, הסובר כרבי יהודה שיש דישה אף בדברים שאינם גידולי קרקע, רבנן חולקים ואוסרים חולב מדרבנן משום שבות. לגבי הגמ' בכתובות האומרת שמותר לגונח לינוק בשבת משום שיונק הוא מפרק כלאחר יד ובמקום צער לא גזרו רבנן, מבאר הריטב"א [צה. ד"ה חולב] שלמרות שאיסור חליבה מדרבנן, לא התירו אותה חכמים משום צער, אלא התירו רק איסור קל של יונק שהוא שבות בשינוי.

אפשרות רביעית בהסבר הסוגיות הוא שחייב מפרק אינו משום דישה, ולכן ניתן לחייב עליו אף בדברים שאינם גידולי קרקע.

רבינו תם [ספר הישר סי' כג. מובא בקיצור בתוס' עג: ד"ה מפרק] הולך בדרך זו ומבאר שיש שני סוגי מפרק: א. מפרק תולדה של דש: "האי מאן דשדא פיסא לדיקלא ואתר תמרי" [עג:]. ב. מפרק שהוא תולדה של ממחק. חולב חייב משום ממחק מפני "דכשחולב ממחק את הדד ומחליקו". שיטה זו מתודשת מאוד בהבנת גדרי ממחק, אך הראשונים [תוס' שם וראשונים נוספים] אינם מקשים על החידוש שבדבריו אלא מקשים עליו מהדין שמותר לחלוב לקערה [קמד:]. אם חיוב חולב הוא משום דישה, מובן שמותר לחלוב לתוך אוכל, כשם שמותר לסחוט לתוך אוכל, אך אם חיוב חליבה הוא משום ממחק, אין סברא לחלק בין חולב למשקה לבין חולב לתוך אוכל.

2. תוס' מוכיח את שיטתו מהגמ' במסכת בבא מציעא [טז:] האומרת שפועל החולב ומגבן אינו רשאי לאכול ממעשה ידיו מפני שהם אינם גידולי קרקע.

אפשרות זו שחולב חייב מהתורה אך לא משום דישה, עולה גם בדברי רש"י [צה. ד"ה מפרק] המביא יש אומרים שחולב הוא תולדה דקוצר, עולה גם בדברי המאירי [עג: ד"ה יש מפרשים] המביא יש מפרשים "בכל מפרק שהוא תולדת גוזז, שכל שמסיר מעליו דבר המכבידו הוא תולדת גוזז" [כך מביא גם התוס' רא"ש צה. ד"ה חולב] בשם ריב"א, ובשיטה מקובצת (כתובות ס. ד"ה וכתב הרשב"א) בשם הר"ש בר אברהם], ועולה גם משיטת היראים [סי' רעד עמ' קמא] המפרש שמפרק חייב משום טוחן. שאלת הראשונים על רבינו תם קשה גם על כל הראשונים הללו.

שיטת הרמב"ם קובעת ברכה לעצמה. הרמב"ם [פ"ח ה"ז] פוסק: "הדש כגרוגרת חייב ואין דישה אלא בגדולי קרקע, והמפרק הרי הוא תולדת הדש, החולב את הבהמה חייב משום מפרק". הרמב"ם פוסק בבת אחת את שלוש הסוגיות: א. חיוב דישה הוא בגידולי קרקע בלבד. ב. מפרק הוא תולדה של דש. ג. חולב בהמה חייב משום מפרק. הדרך היחידה לכאורה לחבר את שלושת הפסקים הללו הוא אם נפרש שבעלי חיים הם גידולי קרקע, ואכן המגיד משנה [שם ד"ה החולב] הולך בדרך זו. הבנה זו קשה בשיטת הרמב"ם שהרי הוא [פ"א ה"א] פוסק שהמושיט ידו למעי בהמה ודלדל עובר שבמעיה חייב משום נטילת נשמה ואינו פוסק שחייב משום קוצר.³

לרבי אברהם בן הרמב"ם [שו"ת ברכת אברהם סי' יח] דרך אחרת בהסבר שיטת אביו. "זה שהקשיתה בתחלתה מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע אין ראוי למי שיבין ענין האב ומעינו ותולדתו להקשותה כלל שהתולדה אע"פ שהיא דומה לאב אינה לא האב ולא מעין האב אלא הפרש יש ביניהם... הדישה שהוא האב... אינה אלא בגדולי קרקע והמפרק שהוא תולדה דדש ישנו בגדולי קרקע ושלא בגדולי קרקע". רבי אברהם בן אברהם מפרש שהכלל שאין דישה אלא בגידולי קרקע מתייחס לאב מלאכה בלבד, פירוק שהוא תולדה של מלאכת דישה, ישנו גם בדברים שאינם גידולי קרקע.

הסברו של רבי אברהם בן הרמב"ם תואם את שיטת הרמב"ם בהבנת אבות ותולדות. לפי ההבנה המקובלת ש"אב" הוא "אב טיפוס" של המלאכה, ותולדות הם דוגמאות נוספות הכלולות באותו "אב טיפוס", אין סברא שדיני התולדה שונים מדיני האב. אך לשיטת הרמב"ם שתולדות הם מלאכות הדומות ל"אב" בדמיון חלקי,⁴ ניתן לומר שה"אב" הוא בגידולי קרקע בלבד, ואילו התולדה היא אף בדברים שאינם גידולי קרקע.

רבי אברהם בן הרמב"ם ממשיך ומבאר שפוצע חלזון הוא דש ואינו מפרק מפני שלחלזון אין עור, ומפרק קיים רק בבעלי חיים שיש להם עור: "בשיש להן עורות הוא שהדם מבליע בבשר ולא בעור ולפיכך אם חבל עד שיצא הדם או עד שיצרור בעור הוא דקרינן ליה מפרק שפירק הדם מן הבשר כמו משקה המובלע בזית או בעינב לא בקליפתו והקליפה של אוכל עליו כמו העור על הבשר אבל בשאין להן עורות שהדם או הליחה מצוי בגוף כולו אפילו חבל ויצא הדם או הליחה לחוץ לא קרינן ביה מפרק שאין לאותו הדם או הליחה בזה הגוף מקום מסוים עד שנאמר אם הוציאו ממנו פירק אותו".

3. עיין מנחת חינוך [מלאכת קוצר אות ב ד"ה והנה] המוכיח מכאן שדרכו של הרמב"ם לכתוב חיוב משום אב אחד אף כשהוא סובר שיש חיוב משני אבות. אולם ניתן לחלק בין קצירה שהצורך בגידולי קרקע הוא חלק מהגדרת המושג קצירה לבין דישה שהצורך בגידולי קרקע אינו חלק מהגדרת המושג אלא דין הנלמד ממלאכת המשכן. בקצירה צריך גידולי קרקע ממש, ואילו בדישה ניתן להגדיר אף בעלי חיים כגידולי קרקע. לקמן נלמד את הבנת רבי אברהם בן הרמב"ם בשיטת אביו, ולפיו ראיית המנחת חינוך שהוא משתמש בה פעמים רבות [מלאכת חרישה אות ז ד"ה עוד כתב הר"מ או המורה, מלאכת צובע אות ה] נופלת.

4. עיין לעיל "אבות ותולדות".

סיכום

הגמ' אומרת שחולב חייב בשבת משום מפרק. הראשונים מקשים כיצד ניתן לחייב חולב משום מפרק והרי מפרק הוא תולדה של דש, ודישה היא בגידולי קרקע בלבד. הראשונים מתרצים שאלה זו בחמישה כיוונים שונים:

1. תוס' בשם רש"י: אנו פוסקים כרבי יהודה שיש דישה גם בדברים שאינם גידולי קרקע.
2. אפשרות שמעלים הרמב"ן והרשב"א, והמגיד משנה מבאר כך את שיטת הרמב"ם: בעלי חיים הם גידולי קרקע ולכן יש בהם דישה.
3. רמב"ן: חיוב חליבה מדרבנן בלבד.
4. חיוב חולב אינו ממלאכת דישה אלא ממלאכה אחרת. רבינו תם סובר שחיובו ממלאכת ממחק, רש"י מביא יש מפרשים שחיובו משום קוצר, המאירי מביא יש מפרשים שחיובו משום גוזז, והיראים מפרש שחיובו משום טוחן.
5. רבי אברהם בן הרמב"ם מפרש את שיטת הרמב"ם שלמרות שדישה היא בגידולי קרקע בלבד, דיני האב אינם מחייבים את התולדה, וחיוב מפרק הוא גם בדברים שאינם גידולי קרקע.

רמב"ן צה. ד"ה חולב

חולב חייב משום מפרק. אי קשיא והא אמרי' בפרק כלל גדול [ע.ה.] אין דישה אלא בגדולי קרקע ומפרק תולדה דדש הוא, וי"ל דישה בעצמו של פרי ליתא אלא בגדולי קרקע אבל להוציא ממנו פירות מכוונסים וטמונים בתוך כיס שלהן כגון חולב דומיא דדישת גדולי קרקע היא, ואפשר שבכלל גדולי קרקע בהמה, שמצינו שנקראו כן בקצת מקומות כדאמרינן [עירובין כז:] מה הפרט מפורש פרי מפרי וגדולי קרקע אף כל פרי מפרי וגדולי קרקע והיינו בקר וצאן, א"נ ר' אליעזר הוא דסבר הכי אבל רבנן דפטרי קסברי אין דישה אלא בגדולי קרקע ורבנן אכולהו פליגי דאי לא למה ליה למיתנייה הכא, ומחלוקת היא בין הראשונים, ורבינו חננאל סייע דברי האומרי' דחולב ומחבץ ומגבן דברי הכל הוא מדאמרי' בכתובות [ס.] וביבמות [קיד.] יונק מפרק כלאחר יד הוא הא חולב ממש מפרק גמור הוא, ועוד אכתוב לפנינו בזה בס"ד.

חידושי הרשב"א מסכת שבת דף צה עמוד א

חולב חייב משום מפרק. ואיכא למידק דהא אמרינן בפרק כלל גדול [ע.ג.] דאין דישה ואין עמור אלא בגדולי קרקע, ופי' רבינו תם ז"ל בספר הישר בכתובות בפרק אף על פי [ס.] דתרי גוויי מפרק נינהו, מפרק בגדולי קרקע הוי תולדה דדש, ומפרק דלאו גדולי קרקע כגון הכא הוי תולדה דממחק שממחק הדר ומפרק ממנו החלב, אבל רש"י ז"ל פירש שהוא תולדת דש ולדידיה תיקשי לן הא דהא אין דישה אלא בגדולי קרקע, גם לפירושו של רבינו תם ז"ל קשה מדאמרינן בפרק חבית [קמ"ד:] חולב אדם לתוך הקדירה אבל לא לתוך הקערה, ואם איתא דחולב חייב משום ממחק אפילו כשחולב נמי לתוך הקדירה ליחייב דהא ממחק הדר, דלענין ממחק מה לי לתוך הקדירה מה לי לתוך הקערה, אבל לפירש רש"י ז"ל ניחא דכל שהוא מפרק לתוך הקדירה הוה ליה כאוכל הבא לתוך אוכל ואינו כדישה, אלא שאף לדברי רש"י ז"ל נמי קשיא אידך דאין דישה אלא בגדולי קרקע, וי"ל דרבי אליעזר לית ליה הכין ולא קיימא לן כוותיה, ולפי זה חולב אינו אסור דבר תורה.

ואי קשיא לך דהא אמרינן בכתובות פרק אע"פ [ס.] גונח יונק חלב כדרכו ואינו חושש מאי טעמא מפרק כלאחר יד הוא ובמקום צערא לא גזרו ביה רבנן, דאלמא חולב ביד הוה ליה מפרק גמור ואסור דבר תורה, יש לומר דלדבריו דרבי אליעזר קאמר ולומר דאפילו לרבי אליעזר דמחייב אי יונק בפיו שרי דמפרק כלאחר יד הוא ולעולם לא סבירא לן כוותיה וכן כתב רבינו האי גאון ז"ל, אבל ר"ח ז"ל כתב דחולב מפרק גמור הוא וחייב מההיא דמסכת כתובות ואיתא נמי ביבמות [קיד:], ולדבריו בהמה נמי גדולי קרקע מיקרי וכדאמרינן בעלמא [עירובין כז:] גבי מעשר שני מה הפרט מפורש פרי מפרי וגדולי קרקע והתם בקר וצאן כתיב.

שו"ת ברכת אברהם סימן יח

זה שהקשיתה בתחלתה מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע אין ראוי למי שיבין ענין האב ומעיניו ותולדתו להקשותה כלל שהתולדה אע"פ שהיא דומה לאב אינה לא האב ולא מעין האב אלא הפרש יש ביניהם ושאמרת והמפרק הוא הדש אינו כן אלא מפרק תולדה דדש שאין לומר שהסחיטה לענבים או החליבה לעזים דישה ולא עלה זה על דעת אדם אע"פ שחייב בהן משום מפרק והואיל ומפרק תולדה דדש אין להקשות מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע הדישה שהוא האב מעין האב אינם אלא בגדולי קרקע והמפרק שהוא תולדה דדש ישנו בגדולי קרקע ושלא בגדולי קרקע תדע דגרסינן בפרק אע"פ תני ר' מרינוס אומר גונח יונק חלב בשבת ואינו חושש מאי טעמא יונק מפרק כלאחר יד הוא ובמקום צערא לא גזרו רבנן הנה בפירוש דמפרק ישנו בבעלי חיים ועוד לא איירי תנאי ואמוראי בסוחט דג לצירו ובחלות דבש שריסקן אלא בענין מפרק דקא מתני לה גבי סוחט פירות דהיינו מפרק הילכך ליכא לאקשוויי מהאי אסיפא כלל ודקא מקשית ואי משום מפרק אמאי תלינן חבלה בעור וכולי יש להשיב בשיש להן עורות הוא שהדם מבליע בבשר ולא בעור ולפיכך אם חבל עד שיצא הדם או עד שיצרוור בעור הוא דקרינן ליה מפרק שפירק הדם מן הבשר כמו משקה המובלע בזית או בעינב לא בקליפתו והקליפה של אוכל עליו כמו העור על הבשר אבל בשאין להן עורות שהדם או הליחה מצוי בגוף כולו אפילו חבל ויצא הדם או הליחה לחוץ לא קרינן ביה מפרק שאין לאותו הדם או הליחה בזה הגוף מקום מסוים עד שנאמר אם הוציאו ממנו פירק אותו.